

Висновок. Теоретичний аналіз комплексу гандикапу дозволив виділити основні його складові, на підставі чого з'явилась можливість створити психодіагностичний інструментарій дослідження цього феномену.

Перспективним напрямком дослідження є подальший пошук методів діагностики комплексу гандикапу, їх апробація та використання у практичній роботі психолога, соціального працівника, педагога тощо.

Список використаних джерел

1. Википедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://ru.wikipedia.org/wiki/Гандикап_\(медицина\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Гандикап_(медицина))
2. Википедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: dic.academic.ru
3. Основы социальной реабилитации инвалидов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://soc-work.ru/article/426>
4. Ставицький О. О. Психологія гандикапізму: Монографія / О. О. Ставицький. – Рівне: Принт Хаус, 2011. – 376 с.

The article is devoted to the presentation of psychodiagnostic methods (author's interrogator) to determine the presence a complex of handicap in people with disabilities.

Key words: handicap, disability, diagnosis, diagnostic scales.

Отримано: 5.02.2012 р.

УДК 159.922.76-056.49

О.М.Чайковська

Психологічні особливості агресивності підлітків залежно від ступеня їх девіантності

У статті розглянуто психологічні механізми та детермінанти агресивної поведінки підлітків з девіантною поведінкою, адже науковий інтерес до проблеми девіантних проявів серед неповнолітніх та їх профілактики дедалі більше зростає. Девіантна поведінка підлітків у багатьох випадках трансформується у кримінальні форми поведінки і становить суттєву небезпеку як для самої особистості неповнолітнього, його подальшого розвитку, так і для всього суспільства.

Проаналізовано психологічні особливості агресивності у підлітків з різним ступенем девіантності.

Ключові слова: девіантність, особистість, форма агресивності, агресивність.

В статье рассмотрены психологические механизмы и детерминанты агрессивного поведения подростков с девиантным поведением, поскольку научный интерес к проблеме девиантных проявлений среди несовершеннолетних и их профилактики все более возрастает. Девиантное поведение подростков во многих случаях трансформируется в криминальные формы поведения и несет существенную опасность как для самой личности несовершеннолетнего, его дальнейшего развития, так и для всего общества.

Проанализированы психологические особенности агрессивности у подростков с различной степенью девиантности.

Ключевые слова: девиантность, личность, форма агрессивности, агрессивность.

Кризові процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві, негативно впливають на психологію людей, породжують тривожність і напруженість, озлобленість, жорстокість і насильство. Важкий економічний стан країни привів наше суспільство до серйозних труднощів і внутрішніх конфліктів, значного поширення і збільшення різноманіття форм аморальних вчинків, злочинності та інших видів поведінки, що відхиляється від норм суспільного життя.

Відтак, дедалі більше зростає науковий інтерес до проблеми девіантних проявів серед неповнолітніх та їх профілактики. Крім того, з'ясовано, що девіантна поведінка підлітків у багатьох випадках згодом переходить у кримінальні форми поведінки і становить суттєву небезпеку, як для самої особистості неповнолітнього, його подальшого розвитку, так і для всього суспільства.

У зв'язку з цим на сучасному етапі розвитку українського суспільства пріоритетним є курс на формування підростаючого покоління з активною життєвою позицією, здатного до особистісного самоствердження у соціально прийнятний, толерантний спосіб. Саме тому у психолого-педагогічній науці особливої актуальності набули експериментальні дослідження, спрямовані на пошук засобів попередження та зменшення проявів агресії у школярів підліткового віку.

Прояв агресії у дитячих і навчальних закладах є проблемою, яка все більше хвилює вчителів і батьків. Окремі прояви ранньої агресивності мають серйозні шанси перетворитися на небажану властивість особистості молодого людини. Така агресивність часто

призводить до кримінальної поведінки, фізичної агресії, жорстокого ставлення до оточуючих.

За останні півстоліття в психології накопичено значний досвід у вивченні агресивної поведінки людини.

Проблема агресивної поведінки підлітків знайшла своє відображення в працях вітчизняних (В.А. Аверін, Н.В. Алікіна, Б.Н. Алмазов, С.Я. Беличева, П.Г. Бельський, І.А. Горькова, З.Н. Григорова, С.Н. Єнікопов, Н.Ю. Максимова, І.А. Невський, Е.В. Ольшанська, А.А. Реан, Л.М. Семенюк, Д.І. Фельдштейн, І.А. Фурманов та ін.) та зарубіжних психологів (А. Бандура, Й. Берг, Р. Уолтерс, А. Фрейд, Е.Еріксон та ін.).

Водночас проблема психологічних особливостей агресивної поведінки підлітків залежно від ступеня їх девіантності залишається поза увагою дослідників. Отже, постає питання про те, як форми агресивності впливають на девіантну поведінку підлітків.

Метою статті є висвітлення результатів дослідження психологічних особливостей агресивності у підлітків з різним ступенем девіантності.

Дослідження проводилось на базі позашкільного закладу смт. Чемерівці. В експерименті брали участь 30 підлітків з девіантною поведінкою.

Діагностика особистісних характеристик учасників експерименту та визначення схильності до агресивної поведінки підлітків з девіантною поведінкою проводились за допомогою системи таких методів: спостереження, бесід з учнями, аналізу продуктів діяльності, методики *“Будинок, дерево, людина”*, опитувальника для виявлення рис девіантної поведінки, тесту *А.Асінгера “Оцінка агресивності у взаєминах”*, методики *Басса-Даркі “Діагностика стану агресивності”*.

Проведена нами діагностика девіантної поведінки учнів підліткового віку допомогла визначити рівні девіантності підлітків. Для забезпечення валідності результатів ми застосовували методики *“Незакінчені речення”* та *“Дім, дерево, людина”*.

За допомогою методики *“Незакінчені речення”* було отримано та перевірено інформацію про ставлення підлітків до батьків, взаємини у родині; ставлення до однолітків; прагнення, інтереси та нереалізовані можливості дітей; ставлення до навчальної діяльності; ставлення до моральних норм.

За результатами дослідження у позашкільному закладі виявлено 30 учнів, яких ми умовно розділили на три групи з різними рівнями девіантності. До першої групи з високим рівнем девіантності (46,7%) належать діти переважно з неблагополучних сімей: батьки

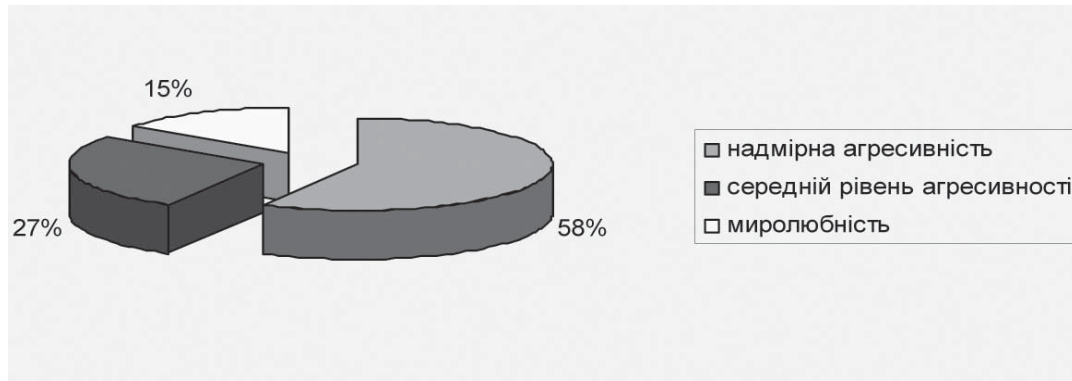
цих дітей ведуть аморальний спосіб життя, зловживають алкоголем. Ці підлітки характеризуються підвищеною вербальною і руховою активністю. Вони непосидючі, недисципліновані, схильні до ризикованих дій, конфліктності. У спілкуванні з дорослими такі учні виявляють грубість, роблять усе наперекір вимогам педагога. Недостатній розвиток інтелектуальних інтересів у цих учнів ще більше посилює негативне ставлення до школи. Під час спілкування школярі досить часто вживають брутальні слова, можуть малювати непристойні малюнки, що спричинює у них веселий настрій.

Другу групу із середнім рівнем вияву девіантної поведінки (40,0%) формують школярі також з малозабезпечених, неповних сімей з низьким культурно-освітнім рівнем, де процес виховання дітей зводиться лише до того, щоб одягнути та нагодувати їх. Їм притаманні афектні спалахи через різноманітні, часто дрібні приводи, незібраність, непосидючість. Внаслідок переживань такі діти можуть часто перебувати в пригніченому стані, мають високий рівень тривожності та занижену самооцінку.

Представники третьої групи з низьким рівнем девіантності (13,3%) проживають в сім'ях із негативним психологічним кліматом, відчувають постійні труднощі під час емоційних контактів із батьками, вважають себе покинутими. Серед моральних цінностей переважає авторитет серед однолітків, споживацькі настрої (бажання мати достатню кількість кишенькових грошей, можливість придбати дорогі речі), вірні друзі. Для таких учнів характерна підвищена тривожність, вразливість, схильність до депресивних станів в результаті завищених вимог до себе. "Слабке місце" цього характеру – нездатність переносити глузування, приниження, підозру в здійсненні вчинків. В таких випадках можлива неадекватна поведінка. Спілкування з ровесниками не є самостійною потребою, а засобом самоствердження, компенсації незадоволення своїм становищем.

Відповідаючи на запитання тесту А.Асінгера "Оцінка агресивності у відносинах", підлітки оцінювали свій рівень агресивності. Аналіз їх відповідей виявив таку картину: 58% респондентів виявились агресивними, вони часто бувають неврівноваженими і жорстокими щодо інших (див. діаграму 1.1.); 27% виявили середній рівень агресивності і підлітки, які занадто миролюбні – 15%, є недостатньо впевненими у своїх силах і можливостях.

Детальний аналіз експериментального матеріалу за методикою Басса-Даркі "Діагностика стану агресивності" дозволив нам виокремити та охарактеризувати форми агресивних реакцій у підлітків залежно від ступеня їх девіантності (див. таблицю 1.1.).

Діаграма 1.1. Розподіл підлітків за рівнями агресивності у відносинах

Так, у нашому дослідженні з 30 підлітків, що брали участь у тестуванні, залежно від рівня їх девіантності – у 33,3% переважає фізична форма агресивності. Для них характерна бідність ціннісних орієнтацій, їх примітивність, відсутність захоплень, духовних запитів, нестійкість інтересів, у тому числі і пізнавальних, низький рівень інтелектуального розвитку. Їм присутня емоційна грубість, озлобленість як проти ровесників, так і проти оточуючих людей. Вони егоцентричні, озлоблені, запальні. Егоїзм, байдужість, відсутність авторитетів є типовими особливостями цих дітей.

У 23,3% респондентів виявлено вербальну форму агресивності. Володіючи більш широким колом інтересів, вони відрізняються загостреним індивідуалізмом, бажанням зайняти центральне місце за рахунок пригнічення слабких і молодших. Їх характеризує імпульсивність, швидка зміна настрою, брехня, дратівливість. У цих дітей перевернені уявлення про мужність, товариськуність. Вони отримують задоволення від чужого болю.

Третю групу досліджуваних (10,0%) характеризує конфлікт між деформованими і позитивними потребами, цінностями, відносинами, поглядами. Вони відрізняються односторонністю інтересів. Ці діти не прагнуть до досягнень, успіхів, апатичні. В їх поведінці переважає непряма форма агресії.

У четверту групу входять підлітки (10,0%), які відрізняються слабо деформованими потребами, але в той же час відсутністю певних інтересів і обмеженим колом спілкування. Для цих дітей характерна опозиційна форма поведінки, яка варіює від пасивної протидії до активних дій усупереч вимогам, правилам, законам. В їхній поведінці переважає негативізм. Також 10,0% підліткам з девіантною поведінкою притаманна схильність до роздратування, готовність за найменшого збудження стати запальним, різким, грубим. У 6,6% респондентів домінує почуття образи, прояви заздрості й ненависті до оточуючих, обумовлені почуттям гніву.

Найменше виражені у підлітків з девіантною поведінкою підозрілість та почуття провини (3,4%).

Таблиця 1.1.

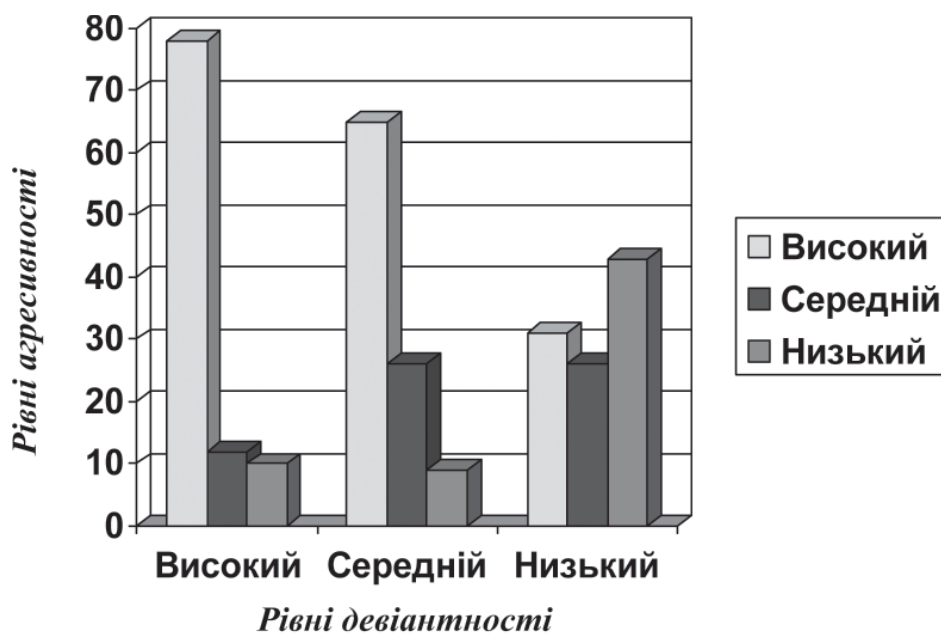
Прояви різних форм агресивності у підлітків залежно від рівня їх девіантності

Форми агресивності	Кількість підлітків з відповідними формами	Дані у %
Фізична	10	33,3%
Вербальна	7	23,3%
Непряма	3	10,0%
Негативізм	3	10,0%
Роздратування	3	10,0%
Образа	2	6,6%
Підозрілість	1	3,4%
Почуття провини	1	3,4%

Було виділено особливості прояву агресії у підлітків з високим, середнім та низьким рівнем девіантності (*див. діаграму 1.2.*), критеріями визначення яких стали показники шкал опитувальника Басса-Даркі, що являють собою форми прояву агресії. Так, до групи з високим рівнем девіантності увійшли 78,0% підлітків з високим рівнем агресії, 12,0% підлітків – з середнім рівнем, 10,0% – з низьким рівнем агресії. Серед підлітків з середнім рівнем девіантності виявлено, що 65% мають високий рівень агресивності, 26% – середній рівень та 9% – низький рівень агресивності. А у підлітків з низьким рівнем девіантності переважає низький рівень агресивності – 43%, у 26% – середній рівень, у 31% – високий рівень агресивності. З цього ми робимо висновок, що рівень агресивності у підлітків з високим рівнем девіантності неадекватно високий, а серед підлітків з низьким рівнем девіантності відповідає реальним умовам.

На цьому етапі емпіричного дослідження здійснювалось вивчення комплексу соціальних та індивідуально-психологічних властивостей підлітків у їх взаємозв'язку з різними рівнями прояву агресії.

Так, нами було з'ясовано, що високий рівень прояву агресії характерний для підлітків з високим рівнем девіантності і корелює з такими індивідуально-психологічними особливостями, як неадекватність самооцінки; емоційна неврівноваженість; перевага агресивно-прямолінійного, недовірливого типів міжособистісної взаємодії.

Діаграма 1.2. Показники рівня агресивності підлітків

Високий рівень прояву агресії пов'язаний із негативними установками у взаємодії з близькими оточуючими – батьками, вчителями, однолітками.

Встановлено, що рівні прояву агресії взаємопов'язані з характером шкільних взаємин. Зокрема, високий рівень прояву агресії підлітками обумовлений: відсутністю взаєморозуміння між учнем та вчителем; негативним ставленням вчителя до учнів; відсутністю з боку вчителя такту, доброзичливості, почуття гумору, а натомість, демонстрація сарказму, глузування над невдачами, приниження почуття гідності школярів; авторитарність у вихованні.

За результатами дослідження 30 учнів, залежно від рівня їх девіантності, ми умовно розділили на три типологічні групи з різними рівнями її вияву.

Узагальнення та ретельний аналіз емпіричних даних дозволив встановити і описати типологію девіантних підлітків з рівнем прояву агресії, яка включає три групи учнів.

Перший тип (40,3%) – це підлітки з високим рівнем агресивності, поведінка яких межує з делінквентною, але не переходить у розряд протиправних дій. Для них характерні відкриті фізичні та вербальні агресивні дії, прояви зухвалості, негативізму, грубощів, низьке почуття провини. Здебільшого ці учні погано вчаться, підозрілі. Їх відрізняє демонстративність, однією з проявів якої є й агресія. Найчастіше вони є збудливими та демонстративними. Схильні до афективних, бурхливих проявів у ситуаціях фрустрації.

Для них характерний егоцентризм, відсутність стійких інтересів (за винятком у деякого захопленості комп'ютерними іграми). Типовою ознакою цієї групи є неврівноваженість, імпульсивність, слабка контрольованість власної поведінки. Їм властиве песимістичне ставлення до майбутнього, негативні установки по відношенню до батьків, однокласників, вчителів. У взаєминах з оточуючими демонструють перевагу агресивного, авторитарного стилю. Самооцінка цих підлітків коливається від завищеної до заниженої, хоча більшість з них все ж таки схильні оцінювати себе позитивно. Стосунки в сім'ях відрізняються авторитарністю або байдужістю з боку батьків. У деяких випадках спостерігається використання фізичної сили при вихованні дисципліни. Умови жорсткої дисципліни, в свою чергу, викликають негативізм, бажання уникнути повчального тону. Впертість, примхливість, прагнення будь-якою ціною досягти свого створює у сім'ях конфлікт, який часто вирішується агресивними способами.

Другий тип (32,8%) – з середнім рівнем агресивності. У цих підлітків агресивний стиль стосунків не є помітно демонстративним. Їм властиві лише деякі агресивні прояви або їх помірне вираження. Ці підлітки не виступають ініціаторами бійок чи відкритих протестів, проте для їх поведінки також характерні стійкі агресивні прояви. Прагнучи відповідати соціально прийнятним нормам, вони використовують переважно побічну агресію або проявляють її у вигляді прихованих образ, помсти. Вербальні або фізичні дії мають місце лише в ситуаціях, коли вони впевнені у безкарності, і в основному по відношенню до більш слабких чи молодших. Ці підлітки, у більшості випадків, непогано навчаються. Залежність від думки оточуючих, спрямованість на позитивну оцінку веде до відчуття страху перед вчителями. У взаємодії з дорослими прагнуть приховати свої наміри, тому не завжди характеризуються педагогами як агресивні. Яскраво вираженою є амбітність, егоцентризм, зверхність, тому вони хворобливо реагують на зауваження, притискання їх свободи. В окремих випадках можуть і нагрубити або продемонструвати відкриту непокору, після чого у них виникає почуття провини. Деякі з них стримані у контактах з оточуючими, навіть замкнені. У стані підйому покращується настрій, активізується спілкування з оточуючими. При зміні настрою посилюється боязкість, невпевненість у собі, що стимулює роздратованість, образливість, побічну агресію (грюкання дверима, кидання речами). Самооцінка у більшості адекватна або завищена. Ціннісні орієнтири знаходяться у площині егоцентричної спрямованості: здоров'я, суспільне

визнання, матеріально забезпечене життя, впевненість у собі – для досягнення яких обираються високі запити, сміливість у відстоюванні своїх поглядів, незалежність, раціоналізм, яких їм об'єктивно не вистачає. Система ставлень цієї групи підлітків до оточення та свого майбутнього має переважно нейтральний характер, що пов'язано з невизначеністю у багатьох сферах особистого життя. Слабка сила волі, безвідповідальність, нерішучість породжують конфлікт між позитивними потребами (у визнанні, у досягненнях) і неспроможністю вирішувати власні проблеми, що стає головною причиною їх агресії.

Третій тип (26,9%) – досліджувані з низьким рівнем агресивності. Це ті, хто проявляє інтровертовано спрямовану агресію. Їх характеризує невпевненість, боязкість. Ставлення до оточуючих насторожене, підозріле, самооцінка занижена. Самокритичність таких підлітків може перерости у самоприниження, знецінення своїх можливостей. Невіра у свої сили погіршує психічний стан: стають роздратованими, неуважними. Безініціативність, інфантильність знижує соціальні контакти з оточенням. Залежні від думки оточуючих, але не знайшовши підтримки, ображаються, замикаються, проте зовнішньої агресії не виявляють. Почуття дорослості недостатньо виражене. Охоче приймають піклування з боку дорослих, пасивні, апатичні. У них легко виникає почуття провини, сором, відчай. Серед цих підлітків чимало тих, хто добре навчається і не виявляє відкритої агресії у поведінці. Тому їх проблеми часто залишаються непомітними для педагогів, співчуття яких та уваги вони нерідко потребують, а їх відсутність сприймають як результат своєї неповноцінності. Песимістичні щодо майбутнього, але до сім'ї, друзів ставляться позитивно, знаходячи в них єдину підтримку та спокій. Надмірна вимогливість, жорсткий контроль, неврахування можливостей дітей у вимогах до них тримає їх у напрузі, продукує тривожність, невпевненість.

Отож, агресивність наростає із посиленням девіантності. Домінування у підлітків з девіантною поведінкою високого рівня прояву агресії засвідчує необхідність пошуку засобів зниження рівня прояву агресії шляхом комплексного цільового впливу на виявлені психологічні характеристики.

Отримані результати стосовно індивідуально-типологічних особливостей агресивності підлітків, схильних до девіантної поведінки, допоможуть розробити заходи, спрямовані на зниження загального рівня агресивності досліджуваних.

Список використаних джерел

1. Бандура А. Подростковая агрессия: Изучение влияния воспитания и семейных отношений / А.Бандура, Р.Уолтерс. – М., 1999.
2. Берон Р. Агрессия / Р.Берон, Д.Ричардсон. – СПб: Питер, 2000.
3. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И.Божович. – М., 1968. – 464 с.
4. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – 2-е изд., испр. – М.: Издательский центр “Академия”, 2004. – 288 с.
5. Можинский Ю.Б. Агрессия у подростков: эмоциональный и кризисный механизм / Ю.Б.Можинский. – СПб., 1999.
6. Семенюк Л.Н. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции: учебное пособие / Л.Н.Семенюк. – М.: Флинта, 2003. – 96 с.

In the article psychological mechanisms and determinants of aggressive conduct of teenagers are considered with a deviant behavior in fact scientific interest to the problem of deviant displays among minor and their prophylaxis grows all anymore. The deviant conduct of teenagers in is many cases transformed in the criminal forms of conduct and makes a substantial danger, both for personality minor, him subsequent development and for all of society.

The psychological features of aggression are analysed for teenagers with the different degree of deviant.

Keywords: deviation, personality, a form of aggression, aggression.

Отримано: 5.02.2012 р.

УДК 615.851

Л.Ф.Щербина

Епістемологічний профіль психотерапевта

Епістемологічний стиль та картина світу психотерапевта розглянуто у діалектичних відношеннях. Наведено результати порівняння епістемологічних профілів психотерапевтів різної теоретичної орієнтації. Обговорюються результати емпіричного дослідження епістемологічного стилю та картини світу психотерапевта. Зроблено висновок про зв'язок